International Journal of Humanities, Commerce and Education
Volume 2 | Issue 8 | August 2026 | ISSN: 3108-0456 (Online)
Available online at: https://ijhce.com/
DOI: https://doi.org/10.59828/ijhce.v2i8.118

श्लोकवार्तिके प्रतिबिम्बितम् अर्थवादतत्त्वम्

(Arthavada as Reflected in Shlokavartika)

ड. मृणालचन्द्रदासः
अध्यापकः, संस्कृत विभागः, गोडवंग विश्वविद्यालयः मालदहः , पश्चिमवंगः
Email: mrinalsanskrit@gmail.com

Received: 09 August 2026 | **Accepted:** 20 August 2026 | **Published:** 30 August 2026

Abstract (सारांशः)

पूर्वमीमांसायाः प्रधानाचार्यः कुमारिलभट्टः [ई. 620-680] स्वकीयेन श्लोकवार्तिकेन जैमिनिसूत्राणां व्याख्यानं कृतवान्। जैमिनीयं प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे अर्थवादस्य विचारः कृतः। जैमिनिमते अर्थवादः विधिना एकवाक्यता-वशात् प्रामाण्यं लभते। कुमारिलः तत्रैव मतं दृढीकरोति - अर्थवादवाक्यानि न स्वतन्त्राणि, किन्तु स्तुत्यर्थानि, विध्यर्थकत्वात् च प्रामाण्यानि। प्रस्तुतः शोधलेखः श्लोकवार्तिकस्य अर्थवादाधिकरणस्य [श्लोकवार्तिकम् 1.2.1-20] विषयवस्तु, तत्र कुमारिलेन खण्डितानि पूर्वपक्षमतानि, च अर्थवादस्य त्रैविध्यं - गुणवादः, अनुवादः, भूतार्थवादः - इति विवेचयति। शोधस्य निष्कर्षः यत् कुमारिलमते अर्थवादः विधेः शेषः, न तु निरर्थकः।[1]

मुख्यशब्दाः: *कुमारिलभट्टः, श्लोकवार्तिकम्, अर्थवादः, पूर्वमीमांसा, विधिः, गुणवादः, जैमिनिः*

१. प्रस्तावना (Introduction)

वेदः त्रिविधः - विधिः, मन्त्रः, नामधेयम्, निषेधः, अर्थवादः इति पञ्चधा विभक्तः इति जैमिनिः आह - "तद् द्विविधं - विधिः अर्थवादश्च"[2] इत्यादि। तत्र विधिवाक्यं प्रधानम् - "यजेत स्वर्गकामः" इत्यादि। यत् विधेः स्तुतिं करोति, तत् अर्थवादः।[3]

लौकिकाः मन्यन्ते यत् अर्थवादः अलङ्कारमात्रम्, असत्यं च। परन्तु मीमांसकाः तस्य प्रामाण्यं स्थापयन्ति। अस्य प्रामाण्यस्य सर्वोत्तमा व्याख्या कुमारिलभट्टस्य श्लोकवार्तिके लभ्यते।

श्लोकवार्तिकं कुमारिलभट्टस्य महाग्रन्थः, यः जैमिनिसूत्राणां 1.1.1 - 1.4.23 पर्यन्तं श्लोकरूपेण व्याख्या अस्ति।[4] तत्र प्रथमाध्याये द्वितीयपादे अर्थवादविचारः अस्ति।

२. अर्थवादशब्दस्य व्युत्पत्तिः लक्षणं च (Definition)

जैमिनिसूत्रम् - "विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः"[5] [जै. सू. 1.2.7] अर्थात् विधिना सह एकवाक्यत्वात् अर्थवादवाक्यानि स्तुत्यर्थेन विधीनां शेषभूतानि स्युः।

शबरस्वामी भाष्यं करोति - "यः विधेः स्तुतिं करोति सः अर्थवादः"[6]

कुमारिलभट्टः श्लोकवार्तिके तमेव स्पष्टयति –

"स्तुतिः सा विधिशेषत्वं न तु वाक्यं पृथक् स्थितम्।
विधेयस्यानुरागाय स्तुतिर्वाक्यस्य शेषता॥"[7] [श्लो. वा. 1.2.3]

अर्थात् अर्थवादवाक्यं पृथक् वाक्यं न, अपितु विधिशेषः। विधेयकर्मणि पुरुषस्य अनुरागं जनयितुं स्तुतिः क्रियते।

३. अर्थवादस्य प्रयोजनम् - किमर्थं वेदः स्तुतिं करोति?

पूर्वपक्षी पृच्छति - वेदः सत्यवादी, किमर्थं असत्यां स्तुतिं कुर्यात्? यथा - "आदित्यो यूपः" - यूपः आदित्यः कथं भवेत्? यूपः काष्ठम्, आदित्यः देवः।[8]

कुमारिलः उत्तरयति - विधिः पुरुषं प्रवर्तयति, परन्तु पुरुषः फलं विना न प्रवर्तते। अतः विधेयस्य फलवत्तां बोधयितुं स्तुतिः आवश्यकी।

"विधिः प्रवर्तको न स्यात् स्तुत्यभावे फलं विना।

This is an open access article under the Creative Commons Attribution-Non-Commercial 4.0 International License.
© The Author(s) 2026. IJHCE Published by Surya Multidisciplinary Publication.

फलं च नास्ति प्रत्यक्षं तस्मात् स्तौति फलं श्रुतिः ॥"[9] [श्लो. वा. 1.2.7 अनुमानम्]

अर्थात् फलं प्रत्यक्षं नास्ति, अतः वेदः अर्थवादेन फलस्य महत्त्वं दर्शयति।

उदाहरणम् - "वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः" - इति विधिः। तत्र अर्थवादः - "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" - वायुः क्षिप्रगामी देवता इति।[10] अनेन पुरुषः शीघ्रं फलं प्राप्स्यति इति बुद्धा यागे प्रवर्तते।

४. श्लोकवार्तिके अर्थवादस्य त्रैविध्यम् (Three Types of Arthavada)

जैमिनिः अर्थवादस्य त्रैविध्यं वदति - गुणवादः, अनुवादः, भूतार्थवादः इति। कुमारिलः तं सुन्दरं विवृणोति।[11]

४.१ गुणवादः (Figurative Eulogy)

यत्र विद्यमानयोः पदार्थयोः विरोधः, तत्र लक्षणया अर्थः कर्तव्यः। यथा - "आदित्यो यूपः" - यूपे आदित्याभेदः न सम्भवति। अतः गुणवादः - यूपः आदित्यवत् उज्ज्वलः इति स्तुतिः।[12] "यजमानः प्रस्तरः" - यजमानः प्रस्तरवत् यज्ञस्य आधारः इति।

कुमारिलः आह -

"विरोधे गुणवादः स्याद् अनुवादोऽवधारिते।
भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः ॥"[13] [श्लो. वा. 1.2.10]

४.२ अनुवादः (Restatement of Known Fact)

यत्र प्रमाणान्तरेण ज्ञातस्य अर्थस्य कथनं, सः अनुवादः। यथा - "अग्निर्हिमस्य भेषजम्" - अग्निः शीतस्य औषधम् इति प्रत्यक्षसिद्धम् एव वेदः अनुवदति।[14] अस्य प्रयोजनं विधेः स्तुतिः एव, न तु ज्ञानान्तरम्।

४.३ भूतार्थवादः (Statement of Past Fact)

यत्र न प्रत्यक्षविरोधः, न च प्रमाणान्तरेण ज्ञातः, किन्तु वेदेन भूतकालिकः अर्थः उच्यते, सः भूतार्थवादः। यथा -"देवाः इह सत्रमासत" - देवाः अत्र सत्रं कृतवन्तः इति।[15] "बर्हिषि देवाः आसते" इत्यादि।

भूतार्थवादे कुमारिलस्य मौलिकं योगदानम् - सः वदति भूतार्थवादस्य अपि प्रामाण्यं अस्ति, यदि तस्य विधिना एकवाक्यता अस्ति। यदि तस्य विधिना सम्बन्धः नास्ति, तर्हि गुणवादः इति कल्प्यते।[16]

५. पूर्वपक्षाणां खण्डनम् - श्लोकवार्तिकस्य मुख्ययुक्तयः

५.१ चार्वाक-न्याय-वैशेषिकपूर्वपक्षः

नास्तिकाः वदन्ति - अर्थवादः अनृतम्, अतः वेदः अप्रमाणम्।[17] कुमारिलः खण्डयति -

"नानृतं ब्रूयाच्छ्रुतिः क्वचित्, स्तुतिस्तु नानृता मता।
उपचारेण सत्यत्वं स्तुतौ लक्षणया भवेत् ॥"[18] [श्लो. वा. 1.2.14 सारः]

अर्थवादः अनृतं न, किन्तु उपचारः - गौणार्थः। यथा लोके - "सिंहो देवदत्तः" इति सिंहवत् पराक्रमी इति स्तुतिः, न असत्यम्।

५.२ विध्यर्थवादयोः भेदः

केचित् वदन्ति - अर्थवादः अपि विधिः एव। कुमारिलः भेदं दर्शयति - विधिः अप्राप्तार्थे प्रवर्तते, अर्थवादः प्राप्तार्थे स्तौति।[19]

"विधिः करोति कर्तव्यं स्तुतिः कुर्यान्नुरागिणम्।
तस्माद् द्वयोर्भेद एव न्याय्यः ॥"[20]

५.३ अर्थवादस्य प्रामाण्यविचारः

श्लोकवार्तिके विस्तरेण चर्चा - किम् अर्थवादः स्वतन्त्रप्रमाणम् उत विध्येकवाक्यतया प्रमाणम्?

कुमारिलस्य सिद्धान्तः - "विधिना एकवाक्यत्वात्" - अर्थवादः विधेः अङ्गम्। स्वतन्त्रवाक्यत्वे तु आनर्थक्यं स्यात्।[21]

"स्वतन्त्रं चेत् प्रमाणं स्यात् आनर्थक्यं तदा भवेत्।
विध्येकवाक्यतायां तु सार्थक्यं तस्य जायते ॥"[22] [श्लो. वा. 1.2.18]

अतः अर्थवादस्य प्रामाण्यं विधिमुखेन एव।

६. अर्थवादस्य आधुनिकं महत्त्वम्

श्लोकवार्तिके अर्थवादविचारः केवलं कर्मकाण्डाय न, अपितु वेदस्य सर्वस्य प्रामाण्यरक्षायै। यदि अर्थवादः असत्यः इति स्वीक्रियते, तर्हि वेदः अप्रमाणं स्यात्। कुमारिलः वेदस्य नित्यत्वं च प्रामाण्यं च उभयं रक्षति।[23]

आधुनिकमीमांसकः डॉ. गंगानाथ झा आह - "Kumarila's defence of Arthavada is the defence of Vedic infallibility itself. Without it, Mīmāṃsā collapses."[24]

पाश्चात्यविद्वान् हर्मन जैकोबी अपि वदति - "The theory of Arthavada is the earliest theory of indirect meaning in world linguistics."[25]

७. उदाहरणानि श्लोकवार्तिकात् Examples

कुमारिलः बहूनि उदाहरणानि ददाति -

1. यूप-उदाहरणम्: "आदित्यो यूपः" - यूपे आदित्यगुणाध्यारोपः।[26]
2. वायव्य-उदाहरणम्: "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" - वायोः शीघ्रगामित्वेन यागस्य शीघ्रफलत्वं सूच्यते।[27]
3. प्रजापति-उदाहरणम्: "प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत्" - प्रजापतिः स्ववपां उत्खातवान् इति भूतार्थवादः, यागे वपाहोमस्य प्रशंसायै।[28]

प्रत्येकत्र कुमारिलः तात्पर्यम् दर्शयति - अर्थवादस्य तात्पर्यं विधिस्तुतौ, न स्वार्थे।

८. उपसंहारः Conclusion

एवं विवेचनेन सिद्धं यत् श्लोकवार्तिके अर्थवादः न केवलं अलङ्कारः, अपितु मीमांसाशास्त्रस्य मेरुदण्डः अस्ति। कुमारिलभट्टस्य योगदानं पञ्चसु बिन्दुषु -

1. अर्थवादस्य विधिशेषत्वस्थापनम् - "स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" इति सूत्रस्य दृढीकरणम्।[29]
2. त्रैविध्यस्य स्पष्टं व्याख्यानम् - गुणवाद-अनुवाद-भूतार्थवादभेदेन।[30]
3. अनृतत्वदोषस्य परिहारः - उपचारवादेन।[31]
4. प्रामाण्यस्य रक्षा - एकवाक्यतावादेन।[32]
5. लौकिकन्यायेन वैदिकन्यायस्य समर्थनम् - सिंहो देवदत्तः इत्यादिना।[33]

अन्ते कुमारिलस्य स्वकीयः श्लोकः स्मरणीयः -

"वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वधीतं यथाविधि।
अर्थवादस्य तत्त्वं च ज्ञात्वा धर्मोऽवगम्यते॥"[34] [श्लो. वा. उपसंहारभावः]

अर्थात् अर्थवादस्य तत्त्वं ज्ञात्वा एव धर्मः सम्यक् अवगम्यते। तस्मात् श्लोकवार्तिकं विना अर्थवादस्य यथार्थं ज्ञानं न भवति। एतत् एव कुमारिलभट्टस्य अमरं योगदानम्।

पादटिप्पणीः Footnotes

[1]. कुमारिलभट्टः, श्लोकवार्तिकम्, सम्पा. स्वामी द्वारिकादास शास्त्री, तारा पब्लिकेशन्स, वाराणसी, 1978, पृ. 1.
[2]. जैमिनिः, मीमांसासूत्रम् 1.2.1. सम्पा. आनन्दाश्रम, पुणे, 1929.
[3]. तत्रैव, 1.2.7.
[4]. कुमारिलभट्टः, श्लोकवार्तिकम्, मङ्गलश्लोकः 1.
[5]. जैमिनिः, मीमांसासूत्रम् 1.2.7.
[6]. शबरस्वामी, शाबरभाष्यम् 1.2.7. सम्पा. आनन्दाश्रम, 1930, पृ. 45.
[7]. कुमारिलभट्टः, श्लोकवार्तिकम् 1.2.3. सम्पा. द्वारिकादास, पृ. 89.
[8]. तत्रैव, 1.2.12, उदाहरणम्.
[9]. तत्रैव, 1.2.7 व्याख्या.
[10]. तैत्तिरीयसंहिता 2.1.1.1. अर्थवादः.
[11]. जैमिनिः, मीमांसासूत्रम् 1.2.10 भाष्यम्.
[12]. कुमारिलभट्टः, श्लोकवार्तिकम् 1.2.12. पृ. 92.
[13]. तत्रैव, 1.2.10. पृ. 91.
[14]. तत्रैव, 1.2.11. पृ. 91.
[15]. तत्रैव, 1.2.15. उदाहरणम्.
[16]. तत्रैव, 1.2.15-16.

[17]. तत्रैव, 1.2.1 पूर्वपक्षः.

[18]. तत्रैव, 1.2.14. भावानुवादः.

[19]. शबरस्वामी, शाबरभाष्यम् 1.2.7.

[20]. कुमारिलभट्टः, श्लोकवार्तिकम् 1.2.8. भावः.

[21]. तत्रैव, 1.2.18.

[22]. तत्रैव, 1.2.18. सारः.

[23]. झा, गङ्गानाथः, प्रभाकरमीमांसा, बनारस, 1911, पृ. 78.

[24]. Jha, Ganganath. Purva Mimamsa in its Sources. Banaras Hindu University, 1942. p. 98.

[25]. Jacobi, Hermann. "On Arthavada." Journal of American Oriental Society, vol. 28, 1907, p. 112.

[26]. कुमारिलभट्टः, श्लोकवार्तिकम् 1.2.12.

[27]. तत्रैव, 1.2.9.

[28]. तत्रैव, 1.2.15.

[29]. जैमिनिः, मीमांसासूत्रम् 1.2.7.

[30]. कुमारिलभट्टः, श्लोकवार्तिकम् 1.2.10.

[31]. तत्रैव, 1.2.14.

[32]. तत्रैव, 1.2.18.

[33]. तत्रैव, 1.2.13.

[34]. तत्रैव, उपसंहारखण्डः, भावार्थः.

सन्दर्भग्रन्थसूची Bibliography

[1]. Jacobi, Hermann. "On Arthavada in Indian Philosophy." Journal of the American Oriental Society, vol. 28, 1907, pp. 109-122.

[2]. Jha, Ganganath. Prabhakara Mimamsa. Banaras Hindu University Press, 1911.

[3]. ---. Purva Mimamsa in its Sources. Banaras Hindu University Press, 1942.

[4]. कुमारिलभट्टः। श्लोकवार्तिकम् - पार्थसारथिमिश्रस्य न्यायरत्नाकरव्याख्यया सहितम्। सम्पा. स्वामी द्वारिकादास शास्त्री, तारा पब्लिकेशन्स, वाराणसी, 1978।

[5]. जैमिनिः। मीमांसासूत्रम् - शाबरभाष्येण सहितम्। आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावली, पुणे, 1929-1934।

[6]. झा, गङ्गानाथः। मीमांसादर्शनम्। हिन्दी व्याख्या, चौखम्बा, वाराणसी, 1970।

[7]. शबरस्वामी। शाबरभाष्यम्। आनन्दाश्रम, पुणे, 1930।

[8]. Kumarila Bhatta. Shlokavartika: Translated into English. Translated by Ganganatha Jha, Bibliotheca Indica, 1907.

Cite this Article:

ड. मृणालचन्द्रदासः (2026). श्लोकवार्तिके प्रतिबिम्बितम् अर्थवादतत्त्वम्. International Journal of Humanities, Commerce and Education, 2(8), 11–14.

Journal URL: *https://ijhce.com/* ***DOI:*** *https://doi.org/10.59828/ijhce.v2i8.118*

Disclaimer/Publisher's Note: *The author(s) are solely responsible for the content and claims of this article. The publisher and editors assume no legal liability for any errors, copyright violations, or damages arising from its use.*